

Araştırma Makalesi / Research Article

1927 ve 1935 Nüfus Sayımlarında Azınlıklar

Minorities in the 1927 and 1935 Censuses

Enver Emre ÖCAL ¹

ÖZ

Azınlık konusu, XIX. Yüzyıldan itibaren ciddi bir sorunsal olarak Türkiye'nin ve emperyalist sistemin gündemine oturmuştur. Bu sorunsal "Doğu Sorunu" bağlamında batılı düşünürler tarafından uzun bir süre gündemde tutulmuş ve böylelikle merkez ülkeler tarafından Osmanlı'ya ve Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı siyasi bir argüman olarak kullanılmaya çalışılmıştır. Lozan Antlaşması ve buna ek olarak imza edilen Türk – Yunan Mübadele Sözleşmesi ile azınlık konusu uluslararası hukukun konusu olmaktan çıkmış ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin iç hukuk mevzusu haline dönüşmüştür. Böylece, Osmanlı döneminde uluslararası hukuk mevzuatı ile koruma altına alınan azınlık grupları, Cumhuriyet'in eşit yurttaşlarına dönüşmüşlerdir. Tabii ki bu noktada Osmanlı'dan Cumhuriyet'e azınlık yapısının ne kadarının korunabileceği ve korunan kesimin niteliksel özelliklerinin ne olduğu da önemli bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı dönemi ile karşılaştırmalı analiz için gereken ham veri olmasının yanı sıra Erken Cumhuriyet dönemindeki azınlık yapısının nicelik ve nitelik açısından özelliklerini ortaya koyması bağlamında da ilk iki nüfus sayımı önem arz etmektedir. Dolayısıyla, Osmanlı bakiyesi olan azınlık grupların Erken Cumhuriyet dönemindeki demografik yapısının niteliksel özellikleri ile bilinmesi ancak bu iki nüfus sayımının verilerinin ele alınması ile mümkün olabilecektir. Bu amaca binaen çalışmanın temel motivasyonu bahse konu nüfus sayımı verilerini nesnel ve yorumsuz biçimde ele almakla birlikte Erken Cumhuriyet dönemi azınlık yapısının demografisini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: cumhuriyet, azınlıklar, Türkiye'de azınlıklar, nüfus sayımı

1 Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Topkapı Üniversitesi, Tarih Bölümü, enveremreocal@topkapi.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9654-0241

ABSTRACT

Since the 18th century, the minority issue has been on the agenda of Turkey and the imperialist system as a serious problem. This problem was kept on the agenda by western thinkers for a long time in the context of "Eastern Question" and thus it was tried to be used as a political argument against the Ottoman Empire and the Republic of Turkey by the center countries. With the Treaty of Lausanne and the Turkish-Greek Exchange Agreement signed in addition to it, the minority issue has not been the subject of international law anymore and has turned into the issue of domestic law of the Republic of Turkey. Thus, minority groups, which were protected by international law during the Ottoman period, have become the equal citizens of the Republic. Of course, at this point, the minority structure which can be preserved from the Ottoman Empire to the Republic and the qualitative characteristics of the protected part have become an important problem. The first two censuses are important in terms of revealing the characteristics of the minority structure in the Early Republican period within the context of quantity and quality, as well as being the raw data required for a comparative analysis with the Ottoman period. Therefore, knowing the demographic structure of minority groups which are the remnants of the Ottoman Empire in the Early Republican period with their qualitative characteristics will only be possible by studying the data of these two censuses. For this purpose, the main motivation of the study is to reveal the demographics of the minority structure of the Early Republican period, while studying the census data in an objective manner.

Keywords: republican period, minorities, minorities in Turkey, census

Giriş

Toplumsal yapıların ve ulusların tarihinin yazılabilmesi önemli ölçüde demografik yapılarının ve sahip oldukları nüfus hareketliliğinin bilinmesine bağlıdır. Bu bağlamda nüfus sayımları, "toplumu meydana getiren fertlerin sayısını, yaşlarını, cinsiyetlerini, dillerini, dinlerini, coğrafi ve ekonomik sektörler itibarıyla dağılımlarını, öğrenim durumlarını ve mesleklerini" ortaya koymak için "veri toplama çalışmaları" olarak araştırmacılara büyük bir olanak temin eder (Güler, 2004, s. 1). Dolayısıyla, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşu itibarıyla yapmış olduğu ilk iki nüfus sayımı erken Cumhuriyet döneminin toplumsal ve siyasi yapısını anlamak için önemli bir veri kaynağı olarak kabul edilebilir. Çalışmanın konusunu oluşturan iki nüfus sayımı verileri arasındaki değişkenlik, bilhassa azınlıkların maruz bırakıl-

dığı göç ve benzeri sosyal olguların nesnel yansımalarının niceliksel olarak tespit edilmesini sağlayacaktır. Bu amaçla, Cumhuriyet devrinin ilk iki nüfus sayımı verilerinden yola çıkılarak söz konusu dönemdeki azınlık nüfusunun demografik yapısı incelenecektir. Çalışmanın hedefi Türkiye Cumhuriyeti'nde yapılmış ilk nüfus sayımı olan 1927 sayımı ile 1935 sayımındaki azınlık nüfusunun genel yapısını ortaya koymak ve bu iki nüfus sayımı arasında, eğer varsa, yaşanan niceliksel değişimleri tespit etmektir. Bu değişimlerin siyasi, sosyal, ekonomik vb. sebepleri başka bir çalışmanın konusunu oluşturabilecek derinlikte ve yoğunlukta konular olduğundan işbu incelemenin dışında bırakılmak durumunda kalmıştır. Çalışmanın odağındaki azınlık ifadesinden kasıt ise Lozan Antlaşması çerçevesinde belirlenmiş dinsel azınlık statüsüne sahip olan Rum, Ermeni ve Yahudi azınlıklardır. Söz konusu azın-

lıkların sayısı, eğitim durumu, meslekleri ve hangi bölgelerde yoğunlaştıklarına dair karşılaştırmalı analizler yapılacak ve iki sayım arasındaki nüfus değişimleri, üstte de belirtildiği gibi niceliksel olarak tespit edilmeye çalışılacaktır. Böylelikle, azınlıklar yönünden iki nüfus sayımı arasındaki demografik fark ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çalışmanın kapsadığı 1927 ve 1935 yıllarında Türkiye henüz resmi olarak yedi coğrafi bölgeye ayrılmamıştı. Özellikle 1927 sayımında bu ayırımı hiçbir biçimde kullanılmadığı görülmektedir. Ancak, 1935 sayımında Mintıklar başlığı altında Karadeniz Sahili, Marmara ve Ege Deniz Sahili, Türkiye Avrupası, Garbi Anadolu, Merkezi Anadolu, Şarki Anadolu ve Cenubi şarki Anadolu gibi bölge isimleri bulunmaktadır. Çalışmada, 1941 Birinci Türk Coğrafya Kongresi sonrasında yapılan yedi bölge ayırımı temel alınmıştır.

Literatüre bakıldığında, Fuat Dündar'ın *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar* isimli eseri konuyla ilgili daha önce yapılmış önemli çalışmalardan biri olarak öne çıkmaktadır. Bu çalışmadan başka doğrudan bu konuya ait bir çalışmaya rastlanmamıştır. Dolayısıyla, iki nüfus sayımı arasındaki niceliksel değişimleri azınlıklar yönünden inceleyen başka bir akademik çalışma bulunmamaktadır. Doğrudan ilgili olmamakla birlikte, Justin McCarthy'nin *Müslümanlar ve Azınlıklar* eseri, Ali Güler'in *Rakamlarla Türkiye'de Azınlıklar* ve Önder Kaya'nın *İmparatorluktan Cumhuriyete Azınlıklar* isimli kitapları Osmanlı ve Cumhuriyet dönemindeki azınlık nüfusunu birinci el kaynaklara dayanarak irdelemeleri bakımından ve bu kaynakları ele alış biçimleriyle öne çıkmış akademik çalışmalardır. Uzun süredir bu alanda çalışmalar yapan Baskın Oran'ın Türkiye'deki azınlıklar konusuna yönelik literatüre katkı sağlayan iki kitap çalışması bulunmaktadır. *Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Lozan, İç Mevzuat, İctihat, Uygulama* ve *Etnik ve Dinsel Azınlıklar & Tarih*,

Teori, Hukuk, Türkiye isimli bu kitaplarda Oran, Türkiye'deki azınlık bahsini siyasi, tarihi, sosyolojik ve hukuki olmak üzere farklı perspektiflerden ele almakta; azınlık kavramının ve azınlık haklarının evrensel ölçekte geçirdiği aşamaları nesnel biçimde ortaya koymaktadır. Yaşar Yeşilyurt'un *Türkiye'de Ulus Devlet Perspektifinden Azınlıklar* isimli kitap bölümü, azınlık konusunu bütüncül biçimde değerlendiren bir çalışmadır. Yeşilyurt, çalışmaya azınlık hususunu kavramsal bir şekilde ele alarak başlamış, sonrasında Lozan Antlaşması'ndan günümüze uzanan tarihsel süreci konu edinmiştir. Ancak, iki nüfus sayımına ait resmi sonuçlar üzerinden karşılaştırmalı azınlık analizine yönelik müstakil bir çalışma tespit edilememiştir.

1. Azınlık Kavramı

Konu üzerine çalışma yapmış tüm araştırmacıların uzlaştığı ortak kanaate göre "azınlık kavramı"nın, sınırları kesin hatlarla belirlenmiş genel bir tanımı henüz ortaya konamamıştır (Capotorti, 1979; Akbulut, 2006; Dalar, 2006). Bunun nedeni bazılarının göre "azınlık teriminin tanımlanması ve azınlık türlerinin belirlenmesi ile ilgili olarak ortaya atılan ölçütlerin çok fazla olması ve çoğu azınlık durumunda da azınlığı belirleyen ölçütlerin fazlalığı iken" (Abacı, 2016, s. 17 vd.), bazılarının göre de ülkelerin teknik bir tanım belirleyerek kendilerini uluslararası hukuk önünde sorumluluk altına almak istememelerinden kaynaklanmaktadır (Yeşilyurt, 2020). Bununla birlikte ulusal veya uluslararası hukuk metinlerinde ve literatürde söz konusu kavramın detaylı biçimde izah edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Örneğin konu ile ilgili dikkat çekici çalışmalara imza atmış olan Baskın Oran, "Türkiye'de Azınlıklar" adlı eserinde, azınlık kavramını sosyolojik ve hukuki olmak üzere iki ayrı açıdan ele almaktadır. Buna göre, sosyolojik açıdan azınlık kavramı, bir toplulukta sayısal bakımdan azınlık oluşturan,

dominant olmayan ve çoğunluktan farklı niteliklere sahip olan grubu tanımlamaktadır (Oran, 2008, s. 26). Hukuki açıdan bir azınlığın oluşabilmesi ise etnik, dilsel ve dinsel olarak çoğunluktan farklı olmak, ülke genelinde sayıca azınlıkta olmak, dominant olmamak, yurttaş olmak ve azınlık olmanın bilincinde olmak gibi beş farklı kriterin aynı anda oluşması şartına bağlanmıştır (Oran, 2008). Önder Kaya'nın "Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar" adlı eserinde ise azınlık kavramı şöyle açıklanmıştır: "Genel anlamda azınlık denilince içinde yaşadığı toplumun genel yapısından ırk, dil, din, kültür olarak ayrılan ve genel nüfusa oranla küçük bir kamu vicdanında şekillenmiş topluluklar akla gelmektedir." (Kaya, 2005, s. 9) Türk Dil Kurumu'nun sözlüğüne bakıldığında azınlık kavramının karşılığı olarak şu ifadeler yer verilmiştir: "1. Bir toplulukta herhangi bir nitelik bakımından ayrı ve ötekilerden sayıca az olanlar, ekalliyet, çoğunluk karşıtı. 2. Bir ülkede egemen ulusa göre ayrı soydan ve sayıca az olan topluluk, ekalliyet." (TDK, 2005, s. 167). Oysa, Letendre'ye göre sayıca az olma durumu tek başına diğer azınlık statüsü faktörlerinden bağımsız şekilde değerlendirilmemelidir. Çünkü, Güney Afrika'da olduğu gibi azınlık bir grup çoğunluğa hükmedici eğitim vb. politikaları dominant biçimde şekillendirebilmektedir. Dolayısıyla, azınlık kavramını basit bir sayısal azlık durumuna indirgemek yeterli görülmemektedir. Bu da azınlık kavramının tanımlanması noktasında sayı, yeterlilik, dilsel menşe, dinsel kimlik, etnik menşe, cinsel yönelim, renk, göçmenlik, doğum yeri, cins/tür, yurttaşlık vb. pek çok faktörün bir arada değerlendirilmesi gerektiğini öne çıkarmaktadır (Letendre, 2000; Okutan, 2004). Bu bakış açısının doğal neticesi olarak azınlık kavramı, sosyolojik bağlamda bir toplumdaki çeşitli etnik ve dinsel grupları kapsayacağı gibi farklı cinsel yönelimleri de içine almak durumundadır (Aydın, 2011). Bütün bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere sosyo-

lojik olarak azınlık kavramı, bir topluluk veya ulus içinde yaşayan ve dil, din, kültür, etnik aidiyet, cinsel yönelim gibi unsurlardan herhangi birinde veya hepsinde, çoğunluktan ayrılan azınlıktaki topluluğu ifade etmek için kullanılan bir kavramdır.

Hukuki olarak bakıldığında ise Birleşmiş Milletler (BM) İnsan Hakları Komisyonu'nun Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu (1999 yılı sonrası İnsan Haklarının Korunması Alt Komisyonu) Raportörü Francesco Capotorti'nin önerdiği azınlık tanımı temel bir çerçeve oluşturmuştur (Taşdemir vd., 2007, s. 26). Bu çerçeveye göre azınlık, "başat olmayan bir durumda olup, bir devletin geri kalan nüfusundan sayısal olarak daha az olan, bu devletin uyruğu olan üyeleri etnik, dinsel ve dilsel nitelikler bakımından nüfusun geri kalan bölümden farklılık gösteren ve açık olarak olmasa bile kendi kültürünü, geleneklerini ve dilini korumaya yönelik bir dayanışma duygusu taşıyan gruptur" (Taşdemir vd., 2007, s. 26; Oran, 2008). Böylelikle Capotorti, azınlık olmanın temel öğelerini ortaya koymuştur. Bu öğeler; farklılık, sayısal olarak az olma, dominant olmama, yurttaş olma ve azınlık bilincine sahip olmaktır. Capotorti, bu beş tanımlama ölçütüne istinaden objektif ve sübjektif olmak üzere iki ana kriter de belirlemiştir. Objektif kriterlerden ilki, bir devletin nüfusu içinde farklı dil, din ve etnik kökene mensup grupların bulunması ve bunların nüfusun geri kalan kısmından kesin hatlarla ayrılmış olmasıdır. İkinci objektif kriter, azınlık grupların nüfusun geri kalanından sayıca az olmasıdır. Üçüncü objektif kriter, azınlık grupların dominant pozisyonunda olmamasıdır. Dördüncü objektif kriter, azınlık grupların üyelerinin yaşadıkları devlete yurttaşlık bağı ile bağlı olmalarıdır. Azınlığı "yabancı" kavramından ayıran en önemli kriter de aslında budur (Güler, 2002; Okutan, 2004). Sübjektif kriter ise tüm bu ölçütlere uyan grubun azınlık olma

bilincine ve kendilerine münhasır özellikleri koruma isteğine sahip olmalarıdır (Yeşilyurt, 2020; Capotorti, 1991). Ve bir ülkede bu somut koşulların tümünü taşıyan bireylerin mevcudiyeti, o ülkede azınlığın mevcudiyetinin de hukuken kabulü sonucunu doğurmaktadır. Ülke devletinin bu realiteyi kabulü veya inkârı, 1991 Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK) Cenevre Azınlık Uzmanları Toplantısı'nda kabul edilen düzenlemelere göre uluslararası kamuoyu nezdinde bir şey ifade etmemektedir (Taşdemir vd., 2007). Ancak, şunu hususiyetle belirtmek gerekir ki her farklılık, hukuki olarak azınlık meydana getirmemektedir. Azınlık olabilmesi için sübjektif koşulun mevcudiyeti gerekmektedir. Dolayısıyla, azınlık bilinci yoksa, azınlık da yoktur. Oran'ın da vurguladığı gibi farklılığın farkında olunmalı ve bu farklılığı sürdürme yönündeki istenç canlı tutulmak suretiyle çoğunluğun bu doğrultuda davranış geliştirmesi sağlanmalıdır (Oran, 2008). Bu husus, aynı zamanda yukarıda bahsi geçen AGİK toplantısında da katılımcılar tarafından kabul edilmiştir (Taşdemir vd., 2007).

Görüleceği üzere hem AGİK hem de BM gibi uluslararası örgütler tarafından Capotorti'nin çerçevesini çizmiş olduğu tanımlama ve ölçütler kabul edilmiş durumdadır. Ancak, bazı noktalarda azınlık kavramının daha geniş bir perspektiften değerlendirildiğine de rastlamak mümkündür. Örnek olarak BM'nin göçmen işçileri ve bir ülkede geçici olarak yerleşen insan gruplarını da azınlık statüsünde değerlendirmesi gösterilebilir (Okutan, 2010; Minorities..., 2002). Bu bağlamda Çingene (Gypsy) olarak bilinen gezici topluluk, yurttaş olup olmamalarına bakılmaksızın BM tarafından etnik bir grup olarak kabul edilmekte ve bir etnik grubun daima azınlık olarak kabul edilmesi gereği üzerinde durmaktadır (Okutan, 2010; United Nations, 1996). Böylelikle Birleşmiş Milletlerin azınlık kavramını

hayli geniş biçimde yorumlamış olduğu ve yurttaş olma ölçütünü dışarıda bıraktığı anlaşılmaktadır. Bu durum, zaten üzerinde mutabık kalınamayan azınlık tanımı açısından ciddi bir kavram kargaşasına yol açmaktadır. Bununla birlikte BM, Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonunun 1999 tarihli raporuna istinaden azınlıkları özel kültürel, dilsel ve diğer özellikleriyle yabancı devletler tarafından bölünen bir ulusun parçaları olarak tanımlamış ve sonuç olarak Ulusal Azınlık – Etnik Azınlık ayrımını sorunu doğuracak bir yoruma daha gitmiştir (United Nations, 1999; Okutan, 2010).

BM'nin ve diğer uluslararası örgütlerin azınlık kavramına yönelik geniş veya dar yorumları ihtiva eden farklı yaklaşımları bir yana bırakılacak olunursa, genel kabul görmüş olduğu kabul edilebilecek yaklaşımın, dört objektif ve bir sübjektif kriteri barındıran Capotorti'nin tanımı olduğu söylenebilir. Dolayısıyla, azınlık denildiğinde Capotorti'nin çerçevesini çizdiği tanımın ve ölçütlerin anlaşılması asgari müşterekte buluşulması açısından kabul edilebilir bir perspektif olarak öne çıkmaktadır. Ancak, işbu çalışmanın konusunu kapsayan dönem açısından Capotorti'nin tanımlamasının değil, Lozan Antlaşması'nın çizdiği hukuki çerçevenin ve aynı antlaşmada kabul edilen dinsel azınlık ölçütünün temel alındığını hususiyetle belirtmek gerekmektedir.

2. Azınlık Haklarının Tarihsel Gelişimi

Günümüzde hayli benimsenmiş olan "azınlık" kavramının geçmişi eskilere gitmemektedir. Oran'ın da belirttiği üzere XVI. yüzyılda yaşanan Reform hareketi ile ortaya çıkmış bir olgudur (Oran, 2004; Oran, 1994). Öncesinde, örneğin Antik Çağda veya Orta Çağda böyle bir olgu veya kavram mevcut değildi. Orta Çağda Kilisenin meydana getirmiş olduğu dini bütünlüğün dışında kalan Yahudiler belli

bir azınlığı oluşturmakla birlikte madunlaştırıldıkları ve seslerini duyuramaz hale getirildikleri için “azınlık” olarak kabul edilmiyorlardı. Azınlık olgusunun ortaya çıkabilmesi için bu bütünlüğün bozulması, “farklı” addedilen insan gruplarının ortaya çıkması gerekecekti. Reform Hareketi ile birlikte bu bütünlük bozulmuş ve artık “azınlık” olarak nitelenen yeni dini gruplar ortaya çıkmıştır. Avrupa’daki feodal düzenin merkezi devletler lehine kırılması ile birlikte azınlık olgusu daha da fazla toplumda yer etmeye başlamıştır. Çünkü, Mutlakiyetçi Krallık diye ilk defa ortaya çıkan merkezi yapıdaki devlet biçiminde, korunması icap eden bir takım insan grupları belirmeye başlamıştı. Oran, “Türkiye’de Azınlıklar” isimli kitabında bu tarihsel süreci şöyle özetlemiştir:

Mutlakiyetçi Krallık iki yüzyıldan itibaren oluşmaya başlayan koalisyonu sonucu 16. yüzyılda doğdu: Bir yanda; Batı Avrupa asayişsizlik ve çok hukukluluk yüzünden güvenli ticaret yapamayan ve ayrıca pazarını genişletmek isteyen Burjuvazi (yani, tüccar sınıf), diğer yanda da topraklarını genişletmek isteyen Kral (yani, feodal beylerin en güçlüsü). Bu yeni siyasal birim, zamanla, bugün “ulus” dediğimiz yeni toplumsal birimin içinde geliştiği rahim oldu: Asayiş ve tek hukuk ticaretin gelişmesine olanak tanıdı; bunun sonucunda bir “ortak ekonomik pazar” oluştu; bu pazar içinde ortak bir dil ve duygular gelişti; ortak dil ve duygular da zamanla ulusun (milletin) oluşmasına yol açtı. Bu ortamda güçlenen ve Kilise’nin gücünü kırmaya başlayan burjuvazi, o zamana kadar bu Mutlakiyetçi Krallığı bir arada tutan temel ideoloji olan dinden (Katoliklikten) daha uygun bir değerler bütünü bulmak ve böylece kendini hem Kraldan hem de Kiliseden özerk kılmaya zorundaydı. Bunu da çalışmadan tüketmek üzerine kurulu bir sınıf olan aristokrasinin Katolikliğine karşı, çok çalışmayı ve pek az tüketerek birikim (dolayısıyla, yatırım) yapmayı teşvik eden Protestanlıkta buldu. Aslında, Luther ortaya çıkmadan önce çok

Lutherler çıkmış, ama burjuvazi yeterince güçlü olmadığı için tutunamamışlardı; diri diri yakılmışlardı. İşte İngiltere ve Fransa gibi gelişmiş Batı Avrupa ülkelerinde “millet” oluşumuyla yaklaşık aynı zamanda olmak üzere, dünyadaki ilk azınlık türü (dinsel azınlıklar) böylece doğdu. (Oran, 2004, s.10)

Azınlık olgusunun ortaya çıkışıyla birlikte azınlık hukuku da doğal bir ihtiyaç olarak kendiliğinden şekillenmeye başladı. Örneğin, Fransa’da 1598 Nantes Fermanı ile Katolik devlet Kalvinist azınlığa yönelik koruma hukuku sağlamıştı. Katolik ve Protestan yönetimli devletler, bu tarzdaki koruma belgeleri ile azınlıklara dair sorunlarını palyatif biçimde çözmeye çalışmıştır. Azınlık olgusunu uluslararası hukuk konusu haline dönüştüren ise Katolik ve Protestan devletler arasında imza edilen azınlık koruma antlaşmaları olmuştur. Bu gibi antlaşmalar neticesinde Avrupa’da yaşanan din savaşlarını (Otuz Yıl Savaşları) ve azınlık sorunsalını bitiren Avrupa devletleri, periferisindeki azınlıkları himaye politikasına yönelmişti. Özellikle de en yakın coğrafyada bulunan Osmanlı Devleti’ne tabi olan Hıristiyan azınlıkları. Bu himaye politikası, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren en ciddi sorunsalı olan ve Osmanlı Devleti’nin emperyalist sistem tarafından hedefe konulması anlamına gelen “Doğu Sorunu”nu (Eastern Question) ortaya çıkaran başlıca amillerden biri oldu (Oran, 2004). Daha doğrusu “Doğu Sorunu” adı altında hedeflenen emperyalist strateji için emperyalist güçler tarafından kullanışlı bir aparat olarak tarih sahnesine atıldı. Sanayi üretiminin muhtaç olduğu hammadde, yeni pazar ve sermayeyi dışa yatırma ihtiyacına paralel biçimde ortaya çıkan bu emperyalist strateji neticesinde Osmanlı azınlıklarını himaye politikası hiçbir devletin tekeli altına alınamamıştır. Söz konusu durum kolektif korumayı gerektirmiş ve ikili antlaşmalar üzerinden gerçekleşen himaye politikası yerini çok taraflı antlaşmalar yoluyla koruma altı-

na alma politikasına bırakmıştır (Oran, 2004).

Milletler Cemiyeti'nin kurulmasıyla birlikte bir önceki bölümde tanımlamaya çalışılan azınlık olgusu ilk defaya mahsus olarak bu dönemde uluslararası örgüt denetimi ve güvencesi altına alınmıştır. Böylelikle muhatap devletlerin azınlıklarla ilgili bazı maddelerini yürürlüğe koymayı kabul ettikleri ve garantör olarak MC'ni tanıdıkları azınlık sistemi hayata geçmiş oldu (Taşdemir vd., 2007). Ancak Oran'ın da belirttiği üzere bu sistem Birinci Dünya Savaşında yenilen ülkeleri ve yenseler de küçük ve zayıf ülkeleri bağlayacak biçimde düzenlenmiş bir sistemdi. Dolayısıyla evrensel bir bağlayıcılığı yoktu (Oran, 2004). Ancak Birleşmiş Milletler kurulduktan sonradır ki söz konusu sistem evrensel bir yapıya kavuşmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde uluslararası hukukta, eşitlik ve ayırım gözetmeme ilkeleri üstüne bina edilen azınlık haklarının, süreç içerisinde yetersiz kaldığı görülmüş ve azınlıklara yeni haklar tanınmasına karar verilmiştir. 1947 yılında azınlıkların korunmasına ilişkin görüşler Evrensel İnsan Hakları Beyannamesine ve Birleşmiş Milletler şartına eklenmişti. Bu araçlar bireylerin insan hakları ve özgürlüklerinin korunması ve ayrımcılık gözetmeme ve eşitlik ilkelerine dayanmaktaydı. Eşit muamele şartları devletlerce etkili şekilde uygulanmadığı için azınlık haklarına ilişkin evrensel özel şartlar tanınması ihtiyacı doğdu (BM, 1998). Bu amaçla 1966 yılında BM, azınlık hakları konusunda ilk ve en önemli uluslararası doküman olan Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmesi'ni yayınlamıştır (Dalar, 2006). Söz konusu antlaşmanın 27. maddesi ile azınlıklar sadece fiziksel tehdit altında olmaları ile değil, aynı zamanda kültürel yapılarının ve kimliklerinin korunması gerekliliğiyle de garanti altına alınmışlardır. 27. madde, bir Devletler Hukuku anlaşmasında yer alan ve evrensel geçerlilik iddiasında

olan ilk azınlık düzenlemesidir aynı zamanda (Arsava, 1993). Yine bu antlaşma ile birlikte azınlıklar ilk defa insan hakları üst başlığı altında değil, ayrı bir hak kategorisi olarak değerlendirilmeye alınmışlardı (Erdoğan, 2000; Taşdemir vd., 2007). Böylelikle, BM çerçevesinde oluşturulan Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme, Avrupa Konseyi çerçevesinde hazırlanan Bölgesel veya Azınlık Dilleri Avrupa Şartı ve Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşme ile azınlıklara yönelik haklar daha kapsayıcı bir hale getirilmiştir (Aydın, 2011)

Takip eden süreçte bölgesel kuruluşların da azınlık hakları ile ilgili tasarrufları olmaya başlamıştır. MC döneminde kısıtlı ülkeleri kapsayan sistem ve sözleşmeler, tüm ülkeleri kapsayacak biçimde evrensel olmak şartıyla Birleşmiş Milletler, Avrupa Konseyi (AK), Avrupa Birliği (AB) ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) gibi uluslararası örgütlerin şemsiyesi altında yapılmaya devam etmektedir. Çalışmanın merkezi olan Türkiye'nin azınlıklar hususunda günümüzde de devam etmekte olan 1923 Lozan Barış Antlaşmasının çerçevelediği azınlık koruması, daha evvel sözü edilen ve Birleşmiş Milletlerin kuruluşundan sonra evrenselleşen MC azınlık hukukunun bir devamı olarak ortaya çıkmıştır (Oran, 2004). Yukarıda belirtildiği üzere bu makalenin ele aldığı azınlıklar, Lozan Antlaşması'nda kabul edilmiş olan azınlıklardır.

3. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Azınlıklar ve Azınlık Hukuku

İslam Hukuku'na göre gayrimüslimler Müslümanlarla ilişkileri bakımından Ehl-i Harp¹ ve Ehl-i Ahd² olmak üzere ikiye ayrılırlar. Ehl-i Ahd ise Zımmiler, Muahed-

1 Müslümanlarla savaş halinde olan gayrimüslimler.

2 Müslümanlarla anlaşma yaparak barış içinde yaşayan gayrimüslimler.

ler ve Müsteminler olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Zimmiler, bir İslam devletinin himayesi altında yaşamayı kabul etmiş ve sürekli olarak bu devletin topraklarında oturan gayrimüslimlerdir. Bu gruba dahil olanlar, hakimiyetini kabul ettikleri İslam devletiyle anlaşma yaparak “Zımmî tebaa” statüsüne kavuşur, siyasi ve sosyal haklar bakımından Müslümanlarla eşit bir duruma gelirlerdi. Zimmilerin güvenliği, korunma vergisi olarak bilinen “cizye” karşılığında, Müslümanlar tarafından sağlanır ve kamu hizmetlerinde çalışmaları da bir sorun olarak görülmezdi. Söz konusu topluluğa, Müslüman olmadıkları için şeriat hukukuna ait hükümler uygulanmazdı. Kendilerine sosyal alan, dini yaşantı ve özel hukuk alanlarında belli kısıtlamalara bağlı kalmak koşuluyla özerk bir yapı oluşturma hakkı tanınmıştı. (Küçük, 1985; Özel, 1997; Kaya, 2005, s. 14-16)

Osmanlı İmparatorluğu hem İslam kültürünün bir yansıması olarak hem de dönemin koşullarına uygun düşen en rasyonel politikanın bu olması nedeniyle toprakları üzerinde yaşayan gayrimüslimlere yukarıda bahsi geçen “zımmet modelini”, “millet sistemi” adı altında başarıyla uygulamıştır. Bu sistem sayesinde başta Rum tebaa olmak üzere azınlıklar, geniş bir özerklik içinde ve hiçbir ayrıma tabi olmaksızın, Müslümanlarla eşit bir biçimde aynı devletin hakimiyeti altında, ancak farklı hukuk sistemlerine bağlı olarak varlıklarını devam ettirebilmişlerdir (Güler, 2003). Hatta bu politika ve hukuki statü sonucunda Osmanlı'nın azınlık tebaası, kendilerini azınlık grubuna sokan spesifik özelliklerini koruyabilmiş ve yüzyıllar boyunca yan yana fakat ayrı gruplar halinde yaşamlarını barış içinde sürdürebilmişlerdir (Bozkurt, 1993).

Temelinde, daha önce de belirtildiği gibi İslam hukuku esaslarına bağlılık yatan ve Osmanlı Devleti'nin yöneticileri tarafından idare kolaylığı sağlama amacıyla

geliştirilerek orijinal bir kurum haline dönüştürülen “Millet Sistemi”nin tarihi, Fatih Sultan Mehmet'e kadar gitmektedir (Vahapoğlu, 1996; Güllü, 2020; Bozkurt, 1993). Sultan II. Mehmet, İstanbul'un fethinden sonra bilindiği üzere Rum kilişesine din ve özel hukuk işlerinde özerklik tanıdı. Rum milletine seçtirdiği Patrik Gennadios'a, cemaatini idare etmesi için gerekli yetkileri kullanma imtiyazı tanıyarak, Ortodoks tebaanın “millet başı” payesini bağışladı. Takip eden süreçte aynı imtiyazlar Ermeni ve Yahudi tebaaya da tanınarak cemaatlerinin başında bulunan İstanbul Rum Patriği, Ermeni Patriği ve İstanbul Yahudi Hahambaşısına topluluklarını yönetme masrafları için vergi toplama hakkı verildi. Her milletin yargılama, maliye ve eğitim örgütleri bulunmaktaydı ve her millet, bu örgütler eliyle kendi cemaatlerini kendi hukuklarına ve standartlarına göre yönetme hakkına sahipti. Sultan İkinci Mehmet'in kurduğu bu sistem, daha sonraki padişahlar tarafından da benimsenmiş ve Tanzimat dönemine kadar, önemli bir değişikliğe uğramadan devam etmiştir (Güler, 2003). Ancak şu hususu bilhassa belirtmek gerekir ki, “Osmanlı Devleti, tebaası olan gayrimüslim milletlerin hukuki statülerini, Islahat Fermanı sonrası değişen idari yapıya rağmen, asla ekalliyet, yani azınlık statüsü olarak tanımlamamıştı. Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar bu şekilde bir hukuki statü oluşmamış, azınlık hukuku ve azınlık tanımı kabul edilmemiştir” (Güllü, 2020, s. 169).

Osmanlı Devleti güçlü olduğu müddetçe “millet sistemi” düzgün bir biçimde işlemeye devam etmiştir. Ancak XIX. yüzyılla birlikte, Osmanlı'nın güç ve toprak kayıplarına paralel olarak, azınlıklar konusu emperyalist sistemin Osmanlı'yı bölme girişimlerinde bir koz olarak kullanılmaya başlanmıştır (Özkan, 2020). Avrupa ülkeleri etki alanlarını genişletebilmek için, söz konusu Hıristiyan azınlıkları himaye etme görüntüsü altında, zayıflamaya başlayan

Osmanlı İmparatorluğu'nun işlerine müdahale siyasetini geliştirmeye başlamışlardır. Bu himaye politikası, daha önce de izah edildiği üzere XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren en önemli problem haline gelen "Doğu Sorunu"nun oluşmasına neden olmuştur. Hem Osmanlı'nın emperyalist devletlerin vesayeti altına girmesine neden olan, hem de bu devletlerin birbirlerini dengelemeleri sonucu Osmanlı Devleti'nin ömrünün yapay olarak uzamasına yol açan Doğu Sorunu ise bir zaman sonra azınlıkların korunması politikalarının ana eksenini oluşturmuştur. (Oran, 2004; Güler, 2003)

Osmanlı'daki Hıristiyan azınlıkların yabancı devletler tarafından korunması siyaseti önceleri ikili antlaşmalar yoluyla tek büyük devlet tarafından himaye edilmesi şeklinde başlamıştır. Polonya'ya Katolikler için girişimde bulunma hakkı tanıyan 1699 tarihli Karlofça Antlaşması'yla; Rusya'ya, Türkiye'deki Hıristiyanların tümünü olmasa da muayyen yerlerdeki Hıristiyanları himaye etme hakkı tanıyan 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması, ikili antlaşmalar yoluyla azınlıklara sahip çıkma politikalarına birer örnektir. Bu ikili antlaşmalar, diğer emperyalist devletleri rahatsız etmiş ve büyük devletler arasında muazzam bir rekabetin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu rekabet, hiçbir emperyalist devletin Osmanlı'ya müdahale ve azınlıklara sahip çıkma tekeli eline alamamasına yol açmıştır. Bu nedenle, Avrupa ülkeleri tarafından kolektif koruma modeli geliştirilmiş azınlıkların korunmasıyla ilgili tek taraflı antlaşmalar, çok taraflı bir şekle dönüştürülmüştür. 1856 Paris Antlaşması, çok taraflı koruma antlaşmalarının ilk örneğidir (Şimşir, 2005; Oran, 2004).

Sonraki tarihlerde Türkiye'deki Katolikler genellikle Fransa, İtalya ve Avusturya; Protestanlar İngiltere, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri, Ortodokslar ise Rusya

tarafından himaye edilmekteydi. Böylece Osmanlı'nın gayrimüslim tebaası büyük devletler tarafından stratejik kazanımlarına göre paylaşılmış durumdaydı. Rusya İstanbul ve Boğazlar ile Doğu Anadolu'yu ele geçirmek için Ortodoks ve Gregoryen Hıristiyanları kullanıyor; İngiltere, Ortadoğu, Mısır, Arabistan ve Irak'taki etkisini koruyup yaymada Protestanları alet ediniyor; Fransa ise Çukurova, Lübnan ve Suriye'deki çıkarları için Katoliklerin ve Gregoryenlerin hamiliğine soyunuyordu (Güler, 2003, s. 17). Esas amaçları bilindik söylem ile "hasta adam" dedikleri Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını hızlandırmak ve bu parçalardan kendilerine düşecek olana sahip çıkmaktı. Söz konusu süreci hızlandırmak için de Osmanlı'nın bünyesindeki azınlıkları kışkırtarak "milliyetçilik" akımını teşvik ediyorlardı (Güler, 2003, s.17; Kaya, 2005, s. 67 vd.). Gelişmelerin sonucunda Osmanlı Devleti, azınlıklar nedeniyle hayli ağır baskılara maruz kalmıştır. Bu baskılar sonucunda uluslaşmaları yolunda azınlık gruplara hukuki altyapı kazandıracak birtakım haklar tanıyan 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanlarını ilan etmiştir. Berkes'in Tanzimat süreci ve Islahat Fermanı'yla ilgili şu ifadeleri, konuyu açıklaması bakımından önemlidir:

1856 reform fermanından sonra Müslüman olmayan halkların din hukuk hayatında iki önemli gelişme başladı... Bu gelişmelerin birincisi Hıristiyan cemaatlerin birer ulus haline gelme yoluna girmesidir; ikincisi bu "millet"lerin kilise meclislerine ruhbandan olmayan laik üyelerin konmasıdır. Böylece, Hıristiyan cemaatlerde uluslaşma ve laikleşme birlikte başlamış oldu. Hıristiyan halkın seçtiği ve ruhbandan olmayan temsilcilerle bu cemaatlerin din, eğitim, idare, maliye ve sivil işler alanlarındaki yetkileri genişledi. Askerlik ödevi ya da bedel karşılığı haracın kaldırılması, mahkemelerde Hıristiyanların yemininin ve tanıklığının kabulü de hesaba katılırsa, bu cemaatlerin birer ulus olmaktan eksik

kalan tek yanları toprağa dayalı bağımsız egemenlikleri olmaması, Osmanlı toplumlar camiasının özel hukukta yarı özerk üyeleri haline gelmeleriydi.

Özellikle Ermeni cemaati bu yönde o kadar ilerlemeler gösterdi ki, bunların, Engelhardt'ın dediği gibi, kuruluş ve seçim yöntemleri nedeniyle parlamentoyu andıran bir Millet Meclisi bile vardı. 1863'te Tanzimat hükümetinin onayladığı Ermeni Anayasası, Ermenilere Osmanlı egemenliği altında kendini yöneten bir ulus statüsü verdi; yasal açıdan Tanzimat reformlarından en çok yararlanan Ermeni "millet"i oldu. Ermeni "millet"inin bu anayasal gelişmeleri, daha sonraki Ermeni ulusçuluğuna katkıda bulunduğuşu gibi... (Berkes, 2002, s. 228)

Gerçekten de Tanzimat ve onu takip eden İslahat Fermanları, Hıristiyan azınlıkları "Osmanlılık" bilincinde birleştirmekten ziyade uluslaşma motivasyonlarını artırıcı bir etkide bulunmuşlardı. Bu dönem, "millet sistemi"nin ve hâkim devlet anlayışının da ortadan kalktığı bir dönem olmuştu. Bütün devlet makamları ve rütbelere, gayrimüslimlere açıldı. Bu yeni statü ile gayrimüslimler, Müslümanlara sağlanan haklardan yararlanmakla birlikte askerlikten muaf olmaları nedeniyle eğitim ve ticarete kendilerini daha da geliştirme fırsatı elde etmişti. Gerçi zaten Galata Bankerleri başta olmak üzere azınlık grupların bir kısmı, İlhan'ın da belirttiği gibi, denizsızı ticaretin iç pazarla kesişme noktası olan İzmir, Selanik ve İstanbul gibi liman şehirlerinde yoğunlaşarak bu ticaretin uzun zamandır aracı konumunda bulunuyorlardı (İlhan, 1999). İlhan'a göre azınlık grupların bu kesimi, denizsızı ticareti elinde tutan emperyalist sistemin yurtiçindeki acentesi konumunu sahiplenmiş batı hayranı komprador alafıngası, kozmopolit tiplerden oluşmaktaydı (İlhan, 1999).

Özellikle İslahat Fermanı'ndan sonra başlayan dönem, bu tip azınlıkların ve gayrimüslimlerin hukuki statüleri bakımından

önemli gelişmelere sahne olmuştu. Fermanın hazırlanışı sırasında, yabancı devletlerin ısrarları sonucu "millet"lerin yeniden düzenlenmesi hususu gündeme geldi. Bu amaçla kurulan komisyonlar, 1862-65 yılları arasında her "millet" için birer nizamname hazırladı. Bu nizamnameler Babiali tarafından da onaylandı ve yürürlüğe girdi. Böylece cemaatler ve batılı ülkelerce "anayasa" olarak adlandırılan bu düzenlemelerle, her "millet" için laik üyelerin de bulunduğu genel meclisler ve eyaletlerde yerel meclisler kuruldu (Güler, 2003, s. 20). Bununla birlikte gayrimüslimler, 1877 yılında açılan 115 mebuslu ilk Meclis-i Mebusan'da 46 mebusla temsil edilmiş, 38 kişilik Ayan Meclisi'ne de 9 üyeyle katılmışlardı. Tanzimatla birlikte gayrimüslim azınlık temsilcileri, yerel yönetim birimlerinde de yer almaya başlamış, taşra teşkilatlarında dahi istihdam edilmişlerdi. 1908 seçiminde ise Meclis-i Mebusan'a 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Yahudi milletinden olmak üzere toplam 40 gayrimüslim mebus girebilmişti. 1912 seçiminde Parlamento'ya seçilen 284 mebusun 15'i Rum, 13'ü Ermeni ve 4'ü Yahudi'ydü. 1914 yılında yapılan seçimde ise Rumlar'dan 13, Ermeniler'den 14 ve Yahudiler'den de 4 mebus olmak üzere 31 gayrimüslim mebus meclise girdi. Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarından itibaren gayrimüslim azınlıklara mensup kişilere, devlet hizmetlerinde önemli mevkiiler elde edebilme olanağı da sağlamıştı. Maliye, Bayındırlık, Posta-Telgraf ve Dışişleri dahil çeşitli bakanlıklar, bakanlıkların müsteşarlıkları ve üst düzey yöneticilikleri, Baruthane yönetimi, Hassa Mimarlığı, Padişah hazinesinin yönetimi, İstatistik Umum İdaresi Müdürlüğü, büyükelçilikler ve konsolosluklar gayrimüslimlerin sahip oldukları önemli devlet görevlerine örnektir. (Güler, 2003; Kaya, 2005; Uçarol, 2006; Güler, 2004)

Neticede verilen bütün bu haklar ve imtiyazlar, beklenenin aksine azınlıkların

bağımsızlık taleplerini dindirmeye yetmemiştir. Azınlık gruplar, uluslaşma hedefi doğrultusunda emperyalist sistemle uzlaşma ve iş birliği içinde hareket etmeye devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Ermeni azınlığın bir kesimi ayrılıkçı Hınçak ve Taşnak örgütleriyle Müslümanlara yönelik katliamlara girişmiş ve Türk ordusunu savaşta zor duruma düşürecek, iki ateş arasında bırakacak saldırılar düzenlenmesinde rol oynamıştı. Amaçları, Wilson Prensiplerine dayanarak suretiyle Kilikya ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde Karadeniz'e çıkışı olan büyük bir Ermenistan Devleti kurabilmektir. Bunun içinse Birinci Dünya Savaşı boyunca Rus ordularında, Kurtuluş Savaşı döneminde ise Fransız ordularında görev almış ve Türk ordusuna karşı resmi olarak savaşmışlardır. Rum azınlığın kahir ekseriyeti ise Mütareke sonrası Yunan ordusunun İzmir'i işgaline arka çıkmış ve Karadeniz'de bir Pontus Devleti kurulması girişimlerini desteklemiştir. Boghos Nubar Paşa gibi Ermeni milletinin kanaat önderleri, yabancı ülke devlet adamlarıyla girdikleri ikili ilişkilerde ve katıldıkları uluslararası konferanslarda Osmanlı'nın bölünmesi ve kendilerine yeni devletler kurulması amacını işleyerek, Rum Patrikhanesi ise Yunan ordusunun Anadolu işgalini fırsat bilip ayrılıkçı faaliyetlerini hızlandırarak emperyalizmin tezlerine destek olmuşlardır. Ayrıca yine Rum tebaanın önde gelenlerinden bir grup, Yunan işgaline destek olmak amacıyla heyetler gönderme yolunu tutarak, İngiltere ve Fransa nezdinde bir takım siyasi girişimlerde bulunmuşlardır. (Özdemir, 2005; Şimşir, 2005; Erdal, 2006)

Ayrılıkçı gayrimüslim azınlık gruplar lehine ilerleyen bu tarihsel süreç, Millî Mücadele'nin kazanılmasıyla sona ermiş ve 24 Temmuz 1923 yılında imzalanan Lozan Antlaşması'yla XIX. yüzyılın başlarından itibaren önemli bir uluslararası sorun haline gelen gayrimüslim azınlıklar meselesi uzun süreliğine ortadan kalkmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin uluslararası hukuka göre bağımsızlığının tescil edildiği bu antlaşma, aynı zamanda yeni cumhuriyetin vatandaşlık tanımına dair işaretler veriyor, gayrimüslim azınlığın yeni kurulan devletteki statüsünün belirleyen ilk belge olarak önem kazanıyordu. Bilinenin aksine, Lozan Antlaşması ile oluşturulan siyasi ve hukuki statüye göre Türkiye'de sadece Ermeni, Rum ve Yahudiler azınlık olarak kabul edilmemiş; Antlaşmanın Azınlıkların Korunması başlıklı III. Bölümünde 'sadece' gayrimüslimler azınlık olarak kabul edilmişti. Dolayısıyla, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin sınırları içinde yaşayan Keldani, Süryani vb. tüm gayrimüslim unsurlar, azınlık statüsünde değerlendirilmişti (Meray, 2001; Yeşilyurt, 2020; Kurban, 2004). Lozan Antlaşması ile birlikte azınlıklar, vakıf, okul vb. her türlü kurum kurmak, yönetmek ve denetlemek; kendi dillerini kullanmak ve ayin yapmak, Müslümanların faydalandığı tüm medeni ve siyasi haklardan yararlanmak; anadillerinde eğitim yapabilmek için kamu bütçesinden pay almak; gelenek ve göreneklerine saygı, inançlarına aykırı davranışta bulunmaya ve hafta tatilinde resmi işlemlere zorlanmama gibi birtakım haklara sahip olmuştu. Ancak, Cumhuriyet kadrolarının tek millet, tek dil ve tek kültür şiarına dayalı bir ulus-devlet kurma hedefi bulunmaktaydı ve bu nedenle her alanda Türkleştirme faaliyetlerine hız verilmişti. Türkleştirme faaliyetlerinin muhteviyatı bu çalışmayı aşan bir mahiyette olduğu için konuya girilmeyecektir, ancak şunu belirtmek gerekir ki, bu faaliyetler, bir takım saldırgan toplumsal hadiselerle birlikte düşünüldüğünde Türkiye'deki azınlıkların üzerinde ciddi bir baskı unsuru olarak hissedilmiştir. Bu bağlamda, Türkiye'deki azınlıkların, uluslararası hukuktan doğan haklarını talep etmek yerine ulus-devletin millileştirme projesine dahil olmayı tercih ettikleri görülmektedir. Söz konusu tercih, gerçekten resmi tarihin buyurduğu gibi "gönüllü" müdür; yok-

sa estirilen havanın etkisi ile midir, kesin bir sonuca varmak mümkün olmasa da Erken Cumhuriyet dönemine hâkim olan ulus-devletçi atmosferin azınlıkların lehine bir yönelime sahip olmadığı da aşikardır (Bali, 2017). Üstel'in de vurguladığı gibi Cumhuriyetin resmi söylemi, devletle birey arasındaki hukuksal veya siyasal bağın ifadesi olan yurttaşlık kodunun, devletin teritoryal varlığına yönelik duygu olan yurtseverlik ve hâkim etnik topluluğun, yani Türklüğün yüceltilmesine yönelik bir ideolojiyle (ulusçuluk) tahkim edilmesi üzerine inşa edilmişti. Fransızvari sözleşme ve "makbul" yurttaş çerçevesinin dışındaki tüm farklılıkları madunlaştıran ulus anlayışı, ancak bu şekilde muhafaza edilebilmişti (Üstel, 1999).

1926 yılında Medeni Kanun kabul edildi. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Lozan'da azınlıklara verilmiş olan birtakım imtiyazların, bilhassa azınlıklara yönelik özel hukuk oluşturan 42. maddenin fiili olarak devamına izin vermek istemiyordu. Nitekim vermemiştir de. Türkiye'de yaşayan ve Lozan Antlaşması ile tanınan azınlıklar, yukarıda değinildiği üzere ya resmi tarih anlatısının öne sürdüğü gibi kendi hür iradeleri ile ya da resmi makamların telkinleri ve genel olarak ülkede estirilen ulusçu havanın etkisi sonucunda 42. maddeden feragat etmişlerdi. Feragat eden ilk azınlık grup Yahudiler olmuştu. Ermeni ve Rum azınlıklar da bu grubu takip etmiş ve 42. maddenin tanıdığı haklardan vazgeçmiştir. Böylelikle, söz konusu azınlık gruplar, Türkiye Cumhuriyeti'nin eşit haklara sahip yurttaşları olarak kabul edilmişlerdir. (Bali, 2017; Yeşilyurt, 2020; Güler, 2004; Sander, 2007). Ancak şu hususu özellikle vurgulamak gerekir ki, 1934 yılında Trakya şehirlerinde yerleşik Yahudi vatandaşlara ve 6/7 Eylül 1955 tarihinde İstanbul'da ikamet eden Rum vatandaşlara yönelik şiddet ve yağma olayları ile 1942 tarihli Varlık Vergisi Kanunu ve 1964 Rum göçü gibi uygulamalar, azınlık nüfusun eşit

yurttaş algısında travmalar meydana getirmiş ve nüfuslarının ciddi ölçüde azalmasına yol açmıştır (Bali, 2008; Örs, 2019; Güven, 2022; Aktar, 2018).

4. Osmanlı'da ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Nüfus Sayımları

XIX. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nde, yalnızca nüfusun tespitini amaç edinmiş sayımlara rastlamak mümkün değildir. Söz konusu tarihe kadar yapılan nüfus çalışmaları daha çok, nüfusun toprakla olan ilişkisini tespit etmek için yapılmaktaydı. Bu ilişkinin tespiti ise başta yeni fethedilen topraklar olmak üzere, bütün imparatorluk toprakları üzerindeki halkın sayımı ve toprakların yazımı şeklinde yapılırdı. Devletin toprak düzeni ve yönetim sistemi, bu sayım ve yazım işlerini zorunlu kılmaktaydı. Vergi mükelleflerinin ve askere alınacakların belirlenmesi tamamıyla bu esasa dayanmaktaydı. Bu nedenle Kanuni döneminden beri Osmanlı İmparatorluğu'nun liva merkezlerinde istatistik kalemleri bulunmakta ve düzenli aralıklarla toprak ve nüfus yazımı yapılmaktaydı. Fakat bu sayım ve yazım işlemi sadece, reayanın elinde bulunan toprak ve toprak ile reaya arasındaki ilişkiyi tespit etmek için uygulanırdı. Doğrudan nüfusun tespiti içinse herhangi bir sayıma ihtiyaç duyulmazdı. (Karpas, 2003; Dündar, 1999, s. 15; Güler, 2004, s. 3)

Osmanlı Devleti'nde, toprak yazımı ve silesi olmadan, gerçek anlamdaki ilk nüfus sayımı, Dahiliye Nezareti bünyesinde faaliyet gösteren Ceride-i Nüfus İdaresi tarafından 1831 yılında yapılmıştır. Fakat bu sayım dahi II. Mahmut dönemi ıslahat programına bağlı olarak kurulan Nizam-ı Cedid ordusuna aktif güç sağlamak ve uzun süreden beri tahsil edilemeyen vergilerin toplanması nedenleriyle sadece hane reislerini kapsamış ve gerçek bir nüfus sayımı olarak kabul görmemiştir. Bu sayımdan sonra, kayıt işlerinin daha düzen-

li yapılmasına duyulan ihtiyaç nedeniyle 1858 yılında, Maliye Nezareti'ne bağlı olarak Tahrir-i Emlak İdaresi kurulmuştur. Nüfus işleriyle görevli ilk birim ise 1884 yılında oluşturulan Sicil-i Nüfus Ahali-i İdare-i Umumiyesi'dir. Bütün bu iyi niyetli girişimlere rağmen 1831 sonrası nüfus sayımları ya tamamlanamamış ya da kısmi olarak gerçekleştirilebilmiştir. Yapılan nüfus sayımları da İslam nüfusunu askerlik bakımından, gayrimüslim nüfusu ise cizye bakımından tespit etme amacının ötesine geçememiştir. (Özdemir vd., 2005; Güler, 2004)

1908 yılından sonra toplanan Uluslararası İstatistik Kongresi'ne Osmanlı hükümeti de katılmış ve kongrede alınan kararlar gereği sayımlarda bazı soruların bulunması zorunluluğunu karara bağlamıştır. Fakat ardı sıra gelen savaşlar dolayısıyla sayımlarda uluslararası standartları uygulayacak ortamı bulunamamıştır. Osmanlı döneminde yapılan son sayım ise 1914 yılı sayımıdır ki bizzat mahallinde yapılmamış, taşradaki nüfus idarelerinin değişikliklerle ilgili verdikleri bilgilere dayanarak ve 1910-1911 sayımının günün ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlenmesi şeklinde yapılmıştır (Dündar, 1999; Güler, 2004; Özdemir, 2005).

Türkiye Cumhuriyeti'nde yapılan ilk nüfus sayımı, ülkenin demografik yapısının tam olarak bilinmesini zorunlu kılan toplumsal ve ekonomik değişimler neticesinde ve 28 Ekim 1927 tarihinde İstatistik Umum Müdürlüğü'nün kurulmasından tam bir yıl sonra yapılmıştır. Bu sayım, Osmanlı'dan bu yana yapılan ilk bilimsel sayım olarak kabul edilmektedir. Bu sayım ile Türkiye nüfusunun yaş, cinsiyet, medeni hal, eğitim, anadil, din ve meslek itibarıyla özellikleri tespit edilmiştir. Elde edilen sonuçlar üç cilt halinde yayınlanmıştır (McCarthy, 1998, s. 149).

Amerikalı tarihçi Justin McCarthy'e göre, Türkiye Cumhuriyeti'nin 1927 sayımı, çağdaş ve bilimsel bir nüfus sayımı olma gayretine rağmen, kadın ve çocukların hane reislerinin beyanatına göre tespit edilmesi gibi usullerden dolayı Osmanlıların eski sayım gelenekleri arasında yer almaktadır. Fakat buna rağmen McCarthy'e göre 1927 sayımı, Osmanlı sayımlarında bulunmayan kayıt hanelerini ve çağdaş bir sayımda özellikle olması gereken, nüfusun yaşlara göre bölümlenmesini içermesi nedeniyle nispeten şekil olarak çağdaş bir sayım olarak kabul edilebilir bir mahiyettedir (McCarthy, 1998). Türkiye'de, 1927 yılı sayımı sonrası yapılan 1935 sayımından itibaren 1990 yılına kadar her beş yılda bir sayımlara devam edilmiştir. Bu sayımlarda kullanılan soru kâğıdı ve soru tipleri gerek biçim ve gerek içerik açısından değişmekle birlikte, sayım tekniği 2007 yılına kadar değişmemiştir. Söz konusu teknik "de facto" nüfusu tespit etmek amacıyla gütmektedir. 2007 yılına kadar Türkiye'de yapılan nüfus sayımlarının genel özellikleri ise şunlardır: a) De facto, b) Beş yılda bir yapılır, c) Bir günde bitirilir ve sokağa çıkma yasağı konulur, d) Sayım milli bir görev olarak görülür, e) Sayım, toplanan bilgilerin sonuçları kısa sürede alınacak şekilde yapılır (Dündar, 1999). 2007 yılından sonra ise adrese dayalı nüfus sayımına geçilmiştir.

5. 1927 Sayımında Azınlıklar

Türkiye Cumhuriyeti'nde yapılmış ilk sayım olan 1927 sayımı, savaşlar ve mübadele sonrası ülke içinde bulunanlar hakkında detaylı bilgilere ihtiyaç duyulduğu için yapılmıştır. Bu sayımda sorulan sorular içinde sayılan kişinin adı, yaşı, sakatlık durumu, medeni hali, dini, dili, meslek ve tabiiyetini öğrenmeye dönük sorular bulunmaktadır. Ancak bu çalışmanın konusunu ilgilendiren sorular, azınlıkların tespiti için yönlendirilen anadil ve din ile ilgili sorulardan ibarettir. 1927 sayımında,

Gregoryen Ermenileri, “Ermeni” dini diye tasnif edilmiş, Hıristiyan mezhepleri ise, farklı bir dinmiş gibi, Hıristiyanlıktan ayrı olarak gösterilmiştir (Dündar, 1999).

1927 sayımının kesin sonuçları, ancak 1935 sayımının sonuçlarını gösteren 1937 tarihli istatistiklerde bulunmaktadır. 1927 sayımının kesin sonuçlarına göre Türkiye'nin nüfusu 13.629.488'dir. Azınlıkların toplam nüfusu ise 339.686'dır. Azınlıkların toplam nüfusa oranları ise yüzde 2,4'tür. Azınlık nüfusunun 175.422'si kadın, 154.115'i ise erkektir. Nüfus sayımı sonuçlarına göre cinsiyet dağılımı bakımından azınlık nüfusun orantılı olduğu görülmektedir. Türkiye genelinde en yoğun azınlık grubunu Hıristiyanlar oluşturmaktadır. Hıristiyanların toplam nüfusu 180.381'dir. Hıristiyanların ardından 81.872 kişi ile Museviler gelmektedir. Ermenilerin toplam nüfusu ise 77.433'tür. Nüfusu en yoğun grup olan Hıristiyanların azınlıklara oranı yüzde 53,1'dir. Bu verilerden anlaşıldığı üzere 1927 yılı itibarıyla Hıristiyanlar, Türkiye genelindeki azınlık nüfusun yarısından fazlasına sahiptirler. Hıristiyanlar içinde nüfusu en yoğun olan mezhep ise Ortodoksluktur. Sayımın kesin sonuçlarına göre Ortodoksların Türkiye'deki toplam nüfusu 109.905'tir. (Genel Nüfus Sayımı, 1935)

5.1.Marmara Bölgesi

Bütün gayrimüslim azınlıkların yoğun olarak yaşadığı bölge, tahmin edileceği üzere Marmara bölgesidir. Bunun önemli bir nedeni, özellikle İstanbul'da yaşayan Rum nüfusun etabli sayılması neticesinde “mübadele” kapsamına alınmamasıdır. Sayımın kesin sonuçlarına göre, bütün mezhepler dahil Marmara bölgesinde yaşayan toplam Hıristiyan sayısı 154.776'dır. Aynı bölgedeki Musevi nüfus 57.923, Ermeni nüfus ise 52.230'dur. Bu bölgede yaşayan azınlıkların toplam sayısı ise 265.929'dur. Buradaki azınlık nüfusu, diğer bölgelere

göre hayli yüksek bir sayıdadır. Azınlıklar bu bölgede toplam nüfusun yüzde onluk bir kısmını oluşturmaktadır. Toplam nüfus, 2.456.984'tür. Toplam nüfus içindeki azınlıkların sayısı ise 265.929'dur. Bölgede azınlıkların en çok yoğunlaştıkları iller İstanbul, Edirne ve Çanakkale'dir. İstanbul'daki en yoğun azınlık nüfusu, 100.214'le Ortodokslara aittir. İstanbul'da Ermeniler 53.129, Museviler ise 47.035'lik bir nüfusa sahiptir. Musevilerin en yoğun olarak yaşadığı ikinci vilayet ise 6098'lik nüfusla Çanakkale'dir. Ermeni yurttaşların Marmara bölgesindeki diğer vilayetlere yerleşmeyi tercih etmedikleri tespit edilmektedir. Diğer bütün vilayetlerdeki toplam Ermeni yurttaş sayısı 101'dir. Ermeni azınlığın Marmara bölgesindeki toplam nüfusunun 53.230 olduğu hatırlanacak olursa, bu bölgede İstanbul'dan başka bir vilayete yerleşmemiş oldukları çok daha açık bir biçimde görülecektir. Hıristiyanların da yüzde 80'i diyebileceğimiz kesimi İstanbul'da bulunmaktadır. (Umumi Nüfus Tahriri, 1929a)

Azınlıkların İstanbul'da en yoğun olarak yaşadıkları ilçe Beyoğlu'dur. Beyoğlu'nda yaşayan azınlık nüfusu sırasıyla şöyledir: Hıristiyanlar, 92.573; Museviler, 32.279 ve Ermeniler, 23.522. Beyoğlu'nda yaşayan Hıristiyanlar arasında en yoğun nüfus, 63.330'la Ortodokslara aittir. Ortodoksların yoğun olarak buldukları bir diğer ilçe ise 6039'luk Ortodoks nüfusuyla Adalar'dır. Ermenilerin en yoğun yaşadığı ikinci ilçe Üsküdar'dır. Üsküdar'daki Ermeni nüfus 8557'dir. (Umumi Nüfus Tahriri, 1929b)

Anadili azınlık dili olan nüfus da en yoğun şekilde İstanbul'da bulunmaktadır. Türkiye genelinde Rumca konuşan nüfusun yüzde 76,70'lik kısmı İstanbul'da ikamet etmektedir. Sayısal olarak bu oran 91.902'ye karşılık gelmektedir. Anadili İbranice olan azınlıklar da 39,199'luk bir nüfusla yoğun olarak İstanbul'da yaşamak-

tır. Anadilinin Ermenice olduğunu söyleyen azınlıkların nüfuslarının en yoğun bulunduğu vilayet, diğerlerinin olduğu gibi İstanbul'dur. Anadili Ermenice olanların yüzde 69,89'lük kısmı, yani 45.255'lik nüfusu İstanbul'da bulunmaktadır (Umumi Nüfus Tahriri, 1929c).

Bütün bu verilere dayanarak denilebilir ki Marmara bölgesi azınlıkların en yoğun oldukları bölgedir. Azınlıkların bu bölgede yoğun olmalarının nedeni, azınlık nüfusunun en fazla olduğu İstanbul'un bu bölgede bulunmasından kaynaklanmaktadır. İstanbul, bölgedeki 265.929'luk bir nüfusa sahip olan azınlıkların, yüzde 92,2'lik bir kesimini, yani 245.425'lik bir nüfusu barındırmaktadır. Azınlıkların tarih boyu yoğun bir ilgi göstermiş oldukları İstanbul vilayetinin sahip olduğu azınlık nüfusu, bölgesel rakamlardan dahi fazladır.

5.2. Ege Bölgesi

Ege bölgesinde yaşayan toplam azınlık nüfusu, 1927 verilerine göre, 26.051'dir. bunun 52'si Ermeni; 7241'i Hıristiyan; 18.758'i ise Musevi'dir. Rakamlardan da anlaşıldığı üzere Ege bölgesi, Musevilerin yoğun olarak yaşadıkları bir bölgedir. İslamlar da dahil olmak üzere toplam nüfusun 2.094.716 olduğu düşünülecek olursa, azınlıkların sayısının genel nüfusa göre çok düşük kaldığı görülecektir. Özellikle Ermeni nüfusu yok denecek kadar azdır. Hıristiyanlar ise yoğun olarak İzmir'de yaşamaktadır. İzmir'deki Hıristiyanların nüfusu 6394'tür. Daha açık bir şekilde belirtmek gerekirse Ege bölgesinde yaşayan Hıristiyanların yüzde 88,3'lük kesimi İzmir'de yaşamaktadır. Musevilerin 18.157'lik nüfusu İzmir'de bulunmaktadır. Bu da Ege'deki toplam Musevilerin yüzde 96,7'sine karşılık gelmektedir. İzmir'de yaşayan azınlıkların toplam sayısı 24.571'dir. Bu rakam Ege'de yaşayan toplam azınlık nüfusunun yüzde 94'3'tür. (Umumi Nüfus Tahriri, 1929a)

Bölgedeki anadili İbranice olan kesim, en fazla İzmir'de bulunmaktadır. Bu da 16.800'lük bir nüfus demektir. Anadili Rumca olanlarınsa, Türkiye genelinde İstanbul ve Çanakkale'den sonra yoğun olarak buldukları üçüncü şehir İzmir'dir. İzmir'de Rumca konuşan nüfus 7531'dir (Umumi Nüfus Tahriri, 1929c). Eldeki verilerden çıkan sonuç, aynen İstanbul örneğinde olduğu gibi, İzmir'in de azınlık nüfusu ve azınlık dilleri bakımından bölgenin yoğunluğunu kaldırdığı noktasındadır. Osmanlı'dan beri gelişmiş bir liman kenti olan İzmir, doğal olarak geçmişten beri azınlıkları ve Levantenleri barındırmış bir şehirdir. İzmir'in bu özelliğini, yaşanan savaşlardan sonra dahi koruduğu görülmektedir.

5.3. İç Anadolu Bölgesi

Azınlıkların en yoğun olarak yaşadıkları üçüncü bölge İç Anadolu bölgesidir. Bu bölgede yaşayan azınlıkların toplamı 17.089'dur. Bu rakam, Türkiye genelinde yaşayan azınlıkların yüzde 9,4'üne karşılık gelmektedir. Bu azınlıklardan Hıristiyan olanların bölgedeki nüfusu 5659'dur, Musevilerin ise 176. Bölgede en yoğun olarak bulunan azınlık grubu ise Ermenilerdir. Bölgedeki Ermeni nüfusu 10.275'tir. Ermeni nüfusun bölgede yaşayan azınlıklara oranı ise yüzde 60'tır. Bölgenin toplam nüfusu 2.413.271'dir. Bu bölgede de azınlık nüfusunun bir hayli düşük olduğu görülmektedir. Ermeni nüfusun en fazla olduğu vilayetler ise, tarih boyu yoğun olarak yaşadıkları Yozgat ve Sivas'tır. Yozgat'ta 3795, Sivas'ta ise 3477 Ermeni yaşamaktadır. Kayseri vilayeti de azınlık nüfusuna sahip olma açısından bölgedeki önemli şehirlerden biridir. Kayseri'deki azınlık nüfusu 3245'tir. Bu da azınlık nüfusunun yüzde 18,9'una tekabül etmektedir. (Umumi Nüfus Tahriri, 1929c)

5.4. Doğu Anadolu Bölgesi

Doğu Anadolu bölgesinin sahip olduğu azınlık nüfusu 9738'dir. Türkiye genelindeki azınlıklara oranı yüzde 2,8'dir. Bu bölgede yoğun olarak yaşayan azınlık grubu Ermenilerdir. Ermenilerin bölgedeki nüfusu 6718'dir. Diğer azınlıklara olan oranı yüzde 68,9'dur. Musevilerin nüfusu ise 575'tir. Bölgede bulunan Hıristiyan azınlıkların sayısı 2445, diğer azınlıklara oranı ise yüzde 25'tir. Bu bölgede yoğun olarak konuşulan azınlık dili Ermenice'dir. Ermenice'nin en fazla konuşulduğu iller Malatya ve Elazığ'dır. Ermenice, Malatya'da 2625; Elazığ'da ise 2399 kişi tarafından konuşulmaktadır. Bu da bütün azınlık nüfusunun yüzde 51,5'idir. Bölgedeki azınlıkların yarısından fazlası Ermenice konuşmaktadır. Anadili Ermenice olanların en yoğun olduğu iller Elâzığ ve Malatya olmasına rağmen, Ermenilerin en fazla bulunduğu il 2490'lık Ermeni nüfusuyla Diyarbakır'dır. Diyarbakır'daki Ermeni nüfusu, bölgede yaşayan Ermenilerin yüzde 37'sini oluşturmaktadır. (Umumi Nüfus Tahriri, 1929a; Umumi Nüfus Tahriri, 1929c)

5.5. Güneydoğu Anadolu

Bu bölgede yaşayan toplam azınlık sayısı 9121'dir. Bölge nüfusu ise 682.225'tir. Azınlık nüfusunun bölge nüfusuna oranı yüzde 1,3 gibi düşük bir orandır. Buradaki Ermeni nüfus 1763'tür. Museviler ise 1550 ile en düşük nüfuslu azınlık grubunu oluştururlar. Hıristiyanlar ise 5806'lık nüfuslarıyla bölgedeki en yoğun azınlık grubudur. Hıristiyanların toplam azınlık nüfusuna oranı yüzde 63,6'dır. Toplam nüfusa oranı ise 0,8'dir. Hıristiyanların yüzde 92,8'lik kesimini oluşturan önemli bir çoğunluk Mardin'de yaşamaktadır. Ermeniler ise Siirt'te çoğunluktadır. Buradaki Ermeni nüfus 1585'tir, yani 1927 verilerine göre bölgedeki Ermeni nüfusun yüzde 89,9'u Siirt'te yaşamaktadır.

5.6. Karadeniz Bölgesi

Karadeniz bölgesi nüfusun en yoğun olduğu bölgedir. Toplam nüfusu 3.043.829'dur. Karadeniz bölgesinin bir diğer özelliği ise, 1927 yılı itibarıyla en çok vilayete sahip olan bölgedir. Karadeniz bölgesinde on beş vilayet bulunmaktadır. Bu kadar yoğun bir nüfusa sahip olmasına rağmen, gayrimüslim azınlıkların sayısı yok denecek kadar azdır. Bölgedeki toplam azınlık nüfusu 7179'dur. Toplam nüfusa göre oranları ise 0,23'tür. Burada yaşayan azınlıklardan en fazla nüfusa sahip olan grup 4453 kişiyle Ermenilerdir. Ermenilerin azınlık nüfusuna oranı yüzde 62, toplam nüfusa oranları ise 0,14'tür. Hıristiyanlar, bölgedeki en kalabalık ikinci azınlık grubunu oluştururlar. Hıristiyanların toplam nüfusu 2493'tür. Musevilerin nüfusu ise 245 gibi küçük bir rakamdır. Bu bölgede yaşayan azınlık nüfusunun bu kadar düşük olmasının nedenleri Karadeniz insanının yapısında aranabileceği gibi, Mütareke döneminde ortaya çıkan Pontus isyanlarının bir sonucu olan Rum göçünün ve diğer siyasi, ekonomik etmenlerin de bu durumun oluşmasında payı olduğunu görmezden gelmek gerekir. Bu bölgede yoğun olarak konuşulan azınlık lisanı Ermenice'dir. Bunların en fazla bulunduğu vilayet ise Kastamonu'dur. Söz konusu sayımda, Kastamonu'da ikamet eden tam 1660 kişi anadillerinin Ermenice olduğunu beyan etmiştir. Bu rakamın, bölgedeki Ermeni nüfusa oranı yüzde 37,2; toplam nüfusa oranı ise 0,05'tir. Bölgede azınlık olarak hâkim unsur olan Ermeniler yoğun olarak Tokat ve Kastamonu'da bulunmaktadır. Kastamonu'daki Ermeni nüfus 1402, Tokat'taki ise 1032'dir. Bu iki vilayette oturan Ermenilerin toplam Ermeni nüfusa oranı ise yüzde 54,6'dır. Demek ki Ermenilerin yarısından fazlası bu iki vilayette bulunmaktadır. (Umumi Nüfus Tahriri, 1929a)

5.7. Akdeniz Bölgesi

Azınlıkların en düşük sayıda oldukları bölgedir. Toplam nüfus 1.164.456'dır. Azınlıkların nüfusu ise 2135'tir. Azınlıkların toplam nüfusa olan oranı 0,183'tür. Ermeni yurttaşlar buradaki en düşük nüfusa sahip azınlık grubunu oluşturmaktadır. Nüfusları toplam 282 kişidir. Musevilerin nüfusu ise 321'dir. Bölgedeki en yoğun nüfusa sahip azınlık grubu ise Hıristiyanlardır. Hıristiyanların toplam nüfusu 1532; toplam nüfusa oranı ise 0,131'dir. Azınlık nüfusuna olan oranları ise yüzde 71,7'dir. Hıristiyanların en fazla nüfusa sahip olduğu vilayet ise 1028'le Maraş'tır. Burada yaşayan Hıristiyanların, bölgedeki genel Hıristiyan nüfusa oranları yüzde 67'dir. Bu bölgede yoğun olarak konuşulan azınlık lisanı ise Rumca'dır. Antalya'da oturan Rumlardan ana dilinin Rumca olduğunu beyan edenler 1324 kişidir. Bu da Türkiye genelinde Rumca konuşanları yüzde 1,11'idir. (Umumi Nüfus Tahriri, 1929a)

6. 1935 Sayımında Azınlıklar

1935 Genel Nüfus Sayımının kesin sonuçlarına göre Türkiye'nin toplam nüfusu 18.892.182'dir. Bunların 266.340'ını azınlık gruplar oluşturmaktadır. Azınlıkların toplam nüfusa oranı ise yüzde 1,4'tür. Rakamlardan anlaşılacağı üzere 1927 sayımına nazaran azınlıkların sayısı 73.346'lık bir azalma yaşamış, genel nüfus ise beş milyonun üzerinde bir artış kaydetmiştir. 1935 sayımının bir öncekinden farkı Gregoryenleri, Ermenilerden ayırması ve Ermeniler de dahil bütün mezhepleri Hıristiyanlar başlığı altında toplamasıdır. (Genel Nüfus Sayımı, 1937)

6.1. Marmara Bölgesi

Marmara bölgesindeki azınlıklar, bir önceki sayımda olduğu gibi İstanbul başta olmak üzere Çanakkale ve Edirne vilayetlerinde yoğunlaşmışlardır. Bölgedeki azınlıkların toplamı 234.287'dir. Toplam nüfus ise 2.089.789'dur. Azınlıkların toplam nüfusa oranı yüzde 11,2'dir. Marmara bölgesinde en fazla nüfusa sahip azınlık grubu Hıristiyanlardır. Hıristiyanların nüfusu 129.396'dır. Hıristiyanlardan sonra 55.846 ile Museviler gelmektedir. Nüfusu en az olan grup ise Ermenilerdir. Ermenilerin nüfusu 49.045'tir. Hıristiyanların azınlık nüfusuna oranı yüzde 55,2; genel nüfusa oranı ise yüzde 6,1'dir. İstanbul'da yaşayan en fazla nüfusa sahip azınlık ise 120.063 ile yine Hıristiyanlardır. Hıristiyanların yüzde 92,7'si İstanbul'da ikamet etmektedir (Genel Nüfus Sayımı, 1937). Hıristiyanlığın Ortodoks mezhebi ise İstanbul'daki en yoğun azınlık nüfusuna sahiptir. Ortodoksların nüfusu 96.046'dır. İstanbul'daki azınlıkların toplam nüfusunun 167.796 olduğu düşünülürse, Ortodoksların bu vilayetteki azınlıklara oranı yüzde 57,2'dir. Kısacası İstanbul'daki azınlıkların yarısından fazlası Ortodokstür. Bir başka deyişle Rum'dur. Bunun kanıtı da azınlıklar arasında en yoğun konuşulan dilin Rumca olmasıdır. İstanbul'da Rumca konuşanların sayısı 79.920 kişi. Ermenice 39.831, İbrani ise 26.335 kişi tarafından konuşulmaktadır. (Genel Nüfus Sayımı, 1937)

Söz konusu verilere dayanarak denilebilir ki, 1935 sayımı sonuçlarına göre gayrimüslim azınlıkların nüfusu, 1927 sayımına oranla kayba uğramıştır. Önceki sayımda 265.929 olan azınlık nüfusu, bu sayımda 234.287'ye düşmüştür. Bu düşüş bütün azınlık grupları için geçerli olmuştur. Bununla beraber yapı itibariyle herhangi bir değişiklik olmamıştır. Nüfusun çoğunluğu, aynen bir önceki sayımda olduğu gibi, İstanbul başta olmak üzere, be-

lirli vilayetlerde toplanmıştır. Ortodokslar, bir önceki sayımdaki gibi en ağırlıklı nüfusa sahip azınlık mezhebidir. Anadillerde de Rumca'nın ağırlığı devam etmiştir.

6.2. Ege Bölgesi

Ege bölgesinin toplam nüfusu 2.415.946'dır. Azınlıkların toplam nüfusu ise 25.054. Bir önceki sayıma göre düşüş görülmektedir. Azınlıkların toplam nüfusa göre oranı yüzde 1,03'tür. Bölgede, özellikle Ermeni yok denecek bir sayıya, 15 kişiye düştüğü görülmektedir. Bölgedeki en fazla nüfusa sahip azınlık grubu Musevilerdir. Musevilerin nüfusu 17.176'dır. Fakat önceki sayıma göre 1582 kişilik bir kayıp söz konusudur. Musevilerin azınlıklara oranı yüzde 68,5'tir. Hıristiyanların nüfusu ise 7878'dir. Azınlık nüfusunun en çok yoğunlaştığı şehir, bir önceki sayımda olduğu gibi, İzmir'dir. İzmir'deki toplam azınlık nüfusu 21.591'dir. Bütün azınlık nüfusuna oranı yüzde 86'dır. Anadil olarak İbranice daha yoğun kullanılmaktadır. İzmir'de anadillerine göre sonuçlar sırasıyla şöyledir: İbranice, 9059; Rumca, 8421 ve Ermenice, 23 (Genel Nüfus Sayımı, 1937; Dündar, 1999).

Daha önce de belirtildiği gibi bir önceki sayıma göre, azınlık nüfuslarında, bütün bölgeler için geçerli olan bir azalma görülmektedir. Bununla birlikte yine yapısal bir değişiklik tespit edilmemektedir. Museviler ve İbranice, geçen sayımdaki gibi sayısal bir üstünlüğe sahiptir. Ve yine azınlıklar, bir önceki sayımda olduğu gibi, İzmir'de yoğunlaşmışlardır. Dikkati çeken yeğâne unsur ise Ermeni yurttaşların Ege bölgesinden tamamıyla göç etmeleridir. Bir önceki sayımda 52 olan nüfus, bu sayımda 15'e kadar düşmüştür.

6.3. Diğer Bölgeler

Ege ve Marmara bölgesi dışındaki bölgelerde azınlık nüfusun çok yoğun olmadığı

görülmektedir. Mesela Karadeniz bölgesi, bir önceki sayımdaki gibi azınlıkların barınmadığı bir bölge olarak kalmıştır. Azınlıkların bölgede görece yoğunlaştığı şehirler Kastamonu ve Tokat'tır. Kastamonu'nun toplam nüfusu 361.124'tür. Buradaki azınlık nüfusu ise 2114'tür. Azınlıkların genel nüfusa oranı 0,5'tir. Buradaki en yoğunluklu nüfusa sahip olan azınlık grubu 1640'lık bir nüfusla Hıristiyanlardır. Hıristiyanların diğer azınlıklara göre oranlaması yüzde 77,57'dir. Ermenilerin nüfusu ise 474'tür. Museviler ise hiç yoktur. Burada en çok kullanılan anadil ise 1859'la Ermenice'dir. Fakat bu sayımda, bir önceki sayıma göre Ermenilerin 928 kişilik bir nüfusu kaybettiği gözlemlenmektedir. Bununla birlikte Ermeni nüfusun 474 olup, Ermenice konuşanların 1859 kişi olması şaşırtıcıdır. (Genel Nüfus Sayımı, 1937)

Tokat'ın nüfusu ise 309.852'dir. Azınlık nüfusu ise 2987'dir. Azınlıkların nüfusa oranı 0,36'dır. Hıristiyanlar bu şehirde de 2505 kişilik nüfuslarıyla en kalabalık azınlık grubu teşkil etmektedirler. Ermenilerin sayısına gelince 472 olduğu görülmektedir. Hıristiyanların azınlıklara oranı ise yüzde 83,8'dir. Museviler ise diğer Karadeniz vilayetlerinde olduğu gibi burada da en az nüfusa sahip azınlık grubudur. Burada en çok konuşulan azınlık anadili ise Ermenice'dir. Ermenice'nin anadili olduğunu söyleyenler 788 kişidir (Genel Nüfus Sayımı, 1937; Dündar, 1999). Bir önceki sayıma göre, bu iki vilayetteki azınlık sayısı düşmüştür. Yine Ermenilerin bir hayli nüfus kaybettikleri görülmektedir. Karadeniz bölgesi, demografik yapısını korumuş ve bir önceki sayımda olduğu gibi azınlıklar aynı bölgelerde yoğunlaşmışlardır.

İç Anadolu bölgesinde ise azınlık nüfusunun en yoğun olduğu bölgeler Yozgat ve Sivas'tır. Sivas'ın nüfusu 432.633'tür. Azınlık nüfusu ise 4153'tür. Azınlıkların oranı 0,95'tir. Nüfusu en kalabalık olan

azınlık grubu 3545'lik nüfusu ile Hıristiyanlardır. Hıristiyanların 2054 kişilik nüfusunu Ortodokslar oluşturmaktadır. Hıristiyanların genel azınlık toplamına göre oranı yüzde 85'tir. Hıristiyanlardan sonraysa 601'lik nüfuslarıyla Ermeniler gelmektedir. Şehirde en yoğun konuşulan azınlık dili 2094 ile Ermenice'dir. Yozgat'ın nüfusu 261.821'dir. Azınlık nüfusu 2987. Azınlıkların oranı yüzde 1,14'tür. Azınlıkların nüfusları ise şu şekildeydi: Ermeniler, 1890; Hıristiyanlar, 1087; Museviler ise 10 kişi. Görüldüğü gibi en yoğun azınlık nüfusu Ermenilerdir. Ermenilerin diğer azınlıklara oranı yüzde 63'tür. Burada yoğunluklu olarak konuşulan azınlık anadili ise doğal olarak Ermenice'dir. Söz konusu vilayetler, eldeki rakamlara göre Ermeni azınlığın yoğun olarak yaşadığı vilayetlerdir. Fakat 1927 sayımına göre Ermeniler, önemli sayılabilecek bir nüfus kaybetmiştir. 1927'de 10.275 olan Ermeni nüfus, 1935'te 2491 olmuştur. Söz konusu fark dikkate değer bir azalıştır. (Genel Nüfus Sayımı, 1937; Dündar, 1999)

Güneydoğu Anadolu bölgesinde azınlıkların yaşadığı vilayet Mardin'dir. Mardin'in nüfusu 221.802'dir. Burada yaşayan azınlıkların nüfusu ise 12.144'tür. Azınlıkların genel nüfusa oranı yüzde 5'tir. En yoğun nüfusa sahip azınlık grubu 11.934 ile Hıristiyanlardır. Hıristiyanların diğer azınlıklara oranı ise yüzde 98,2'dir. Hıristiyanların içindeki dominant nüfus 9093'le Ortodokslara aittir. Burada konuşulan hâkim azınlık lisanı ise 210 ile Ermenice'dir. Daha önceki sayımda olduğu gibi bu şehre ve bölgeye azınlıklar içinde Hıristiyan Ortodoksların dominant unsur olduğu görülmektedir. Diğer illerde yaşanan genel nüfus kaybının bu vilayet için geçerli olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Aksine, Mardin'deki Hıristiyan nüfus, 1927 yılında 5393'ken; 1935 yılında 6541 kişi yükselerek 11.934 olmuştur. (Genel Nüfus Sayımı, 1937; Dündar, 1999)

Doğu Anadolu bölgesinde azınlıkların en yoğun yaşadığı yer Diyarbakır'dır. Burada ki nüfus 214.142'dir. Azınlıkların nüfusu ise 1969'dur. Burada en yoğun nüfusa sahip azınlık, 1094'le Hıristiyan nüfustur. Ermenilerin nüfusu 539, Musevilerin nüfusu ise 336'dır. Burada en fazla konuşulan azınlık anadili ise Ermenice'dir. Konuşulan azınlık anadilleri sırasıyla şöyledir; Ermenice, 582; Rumca, 29; İbranice, 11. Diyarbakır'ın, 1927 seçimindeki azınlık nüfusunda bir düşüş yaşanmıştır. 1927'de 3014 olan azınlık nüfusu, 1935'te 1969 kişiye kadar düşmüştür. (Genel Nüfus Sayımı, 1937; Dündar, 1999)

Sonuç

Ele alınan 1927 ve 1935 sayım sonuçları şunu göstermiştir ki gayrimüslim azınlıklar, daha çok İstanbul, İzmir ve Ankara gibi büyükşehirlerde yaşamını idame ettirmeyi tercih etmişlerdir. Azınlık gruplarda görülen bu temayülün büyük şehirlerdeki iş ve ticaret imkanlarının genişliğinden kaynaklanmış olması muhtemeldir. Yani sıra nüfusun yoğun olduğu büyük şehirlerde azınlık grupların çok daha rahat ve görünür olmaktan uzak bir gündelik hayat sürdürme imkanına sahip oldukları düşünülebilir. Doğal olarak bu durum büyük şehirlerin tercih edilmesini sağlayan etkenler arasında sayılabilir. Bununla birlikte nüfus sayımlarının karşılaştırmalı analizine göre 1927 ile 1935 yılları arası azınlık nüfusunda gözle görülür şekilde ciddi bir düşüş olduğu tespit edilmektedir. Bu düşüşün, hangi nedenlerden kaynaklandığı sorusu başka bir araştırmanın konusudur. Ancak bunun en önemli amillerinden birinin, özellikle Trakya bölgesindeki azınlık nüfusun düşüşü açısından Edirne, Çanakkale, Kırklareli ve Tekirdağ'ı kapsayan 1934 Trakya Olaylarının olduğu ileri sürülebilir. Bilindiği üzere bu olaylar neticesinde önemli sayıda Yahudi azınlık Yunanistan'ın farklı bölgelerine sığınmak

durumunda kaldı. Bu gibi şiddet eğilimi taşıyan ciddi hadiselerin demografik değişikliklere yol açtığı bilinmektedir. Dolayısıyla, azınlık nüfusunda yaşanan eksilme yönündeki değişimler, büyük toplumsal hadiselerin tetiklenmesi sonucunda meydana gelebileceği gibi, söz konusu olayların toplumda meydana getirdiği artçı tesirlerden ve olumsuz atmosferden etkilenen münferit vakıaların etkisinden de kaynaklanabilmektedir. Yani, söz konusu yıllar içerisinde azınlık gruplarında yaşanan nüfus azalmalarının nedeni Trakya Hadiselerini ortaya çıkaran genel toplumsal hallet-i ruhiyenin etkisine ve olaylara yol açan sosyolojik birikime bağlanabilir. Çünkü toplumun belli kesimlerinden azınlıklara yönelen yaklaşımların pek de sağlıklı olmadığı Orhun ve Milli İnkılap gibi dönemin ırkçı dergilerinden, Nihal Atsız ve Cevat Rifat Atilhan gibi Türkçü-Turancı ve ırkçı düşünürlerin söylemlerinden açık biçimde tespit edilebilmektedir.

İki nüfus sayımından çıkan neticeye göre Türkiye'deki azınlıkların, Anadolu'da en yoğun biçimde buldukları bölge, Ege bölgesidir. Bunun dışında, Türkiye genelinde yoğun olarak yaşadıkları bölge ise Marmara'dır. İç Anadolu bölgesi ise nüfuslarının en az olduğu bölge olarak öne çıkmaktadır. Bunun nedeni olarak, azınlıkların daha çok, ticaretin yoğun olarak yaşandığı, uluslararası ticaretin merkezi konumunda olan ve görece modern bir yaşamın devam ettiği sahil bölgelerini ve büyükşehirleri tercih etmeleri gösterilebilir. Bu da gayet anlaşılabilir bir gerçekçe olarak öne çıkmaktadır. 6-7 Eylül Olayları ve sonrasında cereyan eden azınlıklara yönelik çeşitli olumsuz hadisenin zeminini hazırladığı sermayenin primitif akümülyasyonundan önce Türkiye'deki iç ve dış ticarete azınlıklar hakimdi. Hatta bu durum Osmanlı devrinden beri böyleydi. Özellikle de XIX. yüzyıldan itibaren. Dolayısıyla, azınlık nüfusunun kahir ekseriyeti kapitaliz-

min yerel merkezleri olan büyükşehirlerde yoğunlaşmak durumunda kalmıştı. Ancak, sermayenin el değiştirmesiyle birlikte buralardaki azınlık nüfus farklı bölge veya ülkelere göç etmeyi tercih etmiştir. Bu durum, iki nüfus sayımı arasındaki demografik farkın dayandığı başat olgulardan biri olarak öne çıkmaktadır. Tabii bunun yanı sıra 1934 yılında yürürlüğe giren İskân Kanunu'nun da azınlık nüfusunun eksilmesi noktasında pay sahibi olduğu söylenebilir. 1930'ların başından itibaren Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya'dan artan göçlerin düzenlenmesi, göçmenlerin kabul ve iskanlarının sağlanması için çıkarılan bu kanun ile ulus-devletin nüfus yapısı olabildiğince homojenleştirilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla azınlıkların göç ettirilmesi, yerlerine Balkanlar'dan gelen Türk soylu göçmenlerin yerleştirilmesi ve asimile edilmesi istenmiştir. Kanunda temel alınan ölçütün ne olduğu ise "*Türk soyundan olan ve Türk kültürüne bağlı olanlar*" ibaresi ile açıkça belirtilmiştir. Bu da azınlıklara yönelik "resmi" bakışın hangi doğrultuda olduğunu gösteren önemli bir örnektir. Azınlıkların buldukları yerleri terk etmelerinin altında, yukarıdaki kanunun çıkmasına zemin hazırlayan işbu "resmi" bakışın etkisinin olduğu rahatlıkla öne sürülebilir³.

Sonuçta, Lozan'da "azınlık" olarak ayrı statüde değerlendirilen Musevi, Rum ve Ermeni ağırlıklı gayrimüslim nüfusunun 1927 ve 1935 sayımları arasında geçen sekiz yıllık süreçte ciddi biçimde azalma yaşadığı anlaşılmıştır. Bu nüfus kaybının hangi sosyolojik, ekonomik, siyasi ve benzeri gerekçeler nedeniyle eksildiği, söz konusu iki sayım arasında oluşan ciddi demografik farkların hangi nedenlerden kaynaklandığı bu makalenin kapsamını dışındadır. Dolayısıyla, bu farkın sebepleri derinlikli biçimde incelenmeli ve çıkacak sonuçlar,

3 Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz.: Uzuner, O. Ş. (2021). 1923 – 1945 Yılları Arasında Gerçekleşen Dış Göçler. Bingöl Araştırmaları Dergisi, 8/1, 51 – 63.

siyasi etkenler bir kenara itilerek nesnel şekilde ortaya konmalıdır. Erken Cumhuriyet döneminde yaşanmış olan bir takım toplumsal hadiseler üzeri örtülmeden detaylıca irdelenmeli ve bu yöndeki çalışmaların odağı haline gelmelidir. Ancak bu şekilde geçmişle hesaplaşılabilir veya gerçeker netlikle ortaya konabilir.

Kaynakça

- Abacı, A. (2016). İnsan hakları açısından azınlık kavramı ve azınlık hakları. (Tez No. 447657) [Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Akbulut, O. (2006). Uluslararası hukukta azınlık haklarının gelişimi ve ortaya çıkardığı hukuiki sorunlar. (Tez No. 217839) [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Arsava, A. F. (1993). Azınlık kavramı ve azınlık haklarının uluslararası belgeler ve özellikle medeni ve siyasi haklar sözleşmesinin 27. maddesi ışığında incelenmesi. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Basımevi.
- Aktar, A. (2018). Varlık vergisi ve 'Türkleştirme' politikaları (13. baskı). İletişim Yayınları.
- Aydın, A. (2011). AB ülkeleri, ABD ve Türkiye Cumhuriyeti anayasalarında azınlıklarla ilgili düzenlemeler. TBMM Araştırma Merkezi.
- Bali, R. N. (2008). 1934 Trakya olayları. Kitabevi
- Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü. (1929a). Umumi nüfus tahriri- 28 teşrinievvel 1927 (cilt.1). Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları.
- Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü. (1929b). Umumi nüfus tahriri- 28 teşrinievvel 1927 (cilt.2). Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları.
- Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü. (1929c). Umumi nüfus tahriri- 28 teşrinievvel 1927 (cilt.3). Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları.
- Berkes, N. (2002). Türkiye'de çağdaşlaşma (3. baskı). Yapı Kredi Yayınları.
- Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği. (1998). İnsan hakları bilgi kitapçığı azınlık hakları (No.18).
- Bozkurt, G. (1993). Türk hukuk tarihinde azınlıklar. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt 43/1, 49-59.
- Capotorti, F. (1979). Study on the rights of persons belonging to ethnic, religious and linguistic minorities. United Nations.

- Capotorti, F. (1991). Study on the rights of persons belonging to ethnic, religious and linguistic minorities. United Nations.
- Dalar, M. (2006). Azınlıklar sorunu: uluslararası hukuk ve Türk hukuku açısından bir analiz. Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, cilt XXV/1, 127-170.
- Dündar, F. (1999). Türkiye nüfus sayımlarında azınlıklar. Chiviyazıları Yayınevi.
- Erdal, İ. (2006). Mübadele (uluslaşma sürecinde Türkiye ve Yunanistan 1923-1925). IQ Yayınları.
- Erdoğan, B. (2002). Birleşmiş milletler sistemi ve azınlık hakları. Avrasya Dosyası BM Özel Sayısı, cilt 8/1, 78-91.
- Güler, A. (2004). Rakamlarla Türkiye’de azınlıklar (2. baskı). Berikan Yayınevi.
- Güler, A. (2003). Osmanlı’dan cumhuriyete azınlıklar. Berikan Yayınevi.
- Güllü, R. E. (2020). Osmanlı Devleti’nde azınlık var mıydı? Osmanlı Devleti’nin gayrimüslim vatandaşlarının 19. yüzyılda değişen hukuki statüleri hakkında bir değerlendirme. Bilig, sayı 95, 149-176.
- Güven, D. (2022). ‘Cumhuriyet dönemi azınlık politikaları ve stratejileri bağlamında 6-7 Eylül olayları (9. baskı). İletişim Yayınları.
- Karpat, K. H. (2003). Osmanlı Nüfusu (1830-1914). (B. Tırnakçı, Çev.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları. (Orijinal eserin yayım tarihi 1983).
- Kaya, Ö. (2005). Tanzimat’tan Lozan’a azınlıklar (2.baskı). Yeditepe Yayınevi.
- Kurban, D. (2004). Unravelling a trade-off: minority rights and full citizenship in Turkey. European Yearbook of Minority Issues, vol 4/5, 341-372.
- Küçük, C. (1985). Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye ansiklopedisi: Cilt 4. Osmanlı’da millet sistemi ve Tanzimat. İletişim Yayınları.
- Letendre, Gerald K. (2000). *The “problem” of minority education in an international perspective.*
- McCarthy, J. (1998). Müslümanlar ve azınlıklar, İnkılap Kitabevi.
- Meray, S. L. (2001). Lozan barış konferansı tutanaklar – belgeler (3. baskı), 8. kitap. Yapı Kredi Yayınları.
- Okutan, M. Ç. (2004). Teori ve uluslararası metinlerde azınlık tanımı. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 59/2, 59-75. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001508.
- Oran, Baskın. (1994). Lozan’ın “azınlıkların korunması” bölümünü yeniden okumak. A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, cilt 49/3-4, 283-301.
- Oran, Baskın. (2004). Türkiye’de azınlıklar: kavramlar, Lozan, iç mevzuat, içtihat, uygulama. Tesev Yayınları.
- Oran, Baskın. (2008). Türkiye’de azınlıklar. (4.baskı). İletişim Yayınları.
- Örs, İ. R. (2019). İstanbullu Rumlar ve 1964 sürgünleri ‘Türk toplumunun homojenleşmesinde bir dönüm noktası’ (2. baskı). İletişim Yayınları.
- Özdemir, H., Çiçek, K., Turan, Ö., Çalık, R., Halaçoğlu, Y. (2005). Ermeniler: *sürgün ve göç*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özel, A. (1997). İslam Ansiklopedisi: Cilt 16. Harbî. Türkiye Diyanet Vakfı, 112 – 114.
- Özkan, K. (2020). İmparatorluktan ulus devlete geçişte göçlerin rolü 1918 – 1923. (Tez No. 628352) [Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Sander, O. (2007). Siyasi tarih “ilk çağlardan 1918’e” (16. baskı). İmge Kitabevi.
- Şimşir, B. (2005). Ermeni meselesi 1774-2005. Bilgi Yayınevi.
- Taşdemir, H., Saraçlı, M. (2007). Avrupa Birliği ve Türkiye perspektifinden azınlık hakları sorunu. Uluslararası Hukuk ve Politika, cilt 2/8, 25-35.
- Türk Dil Kurumu. (2005). *Türkçe sözlük* (10.baskı).
- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü. (1937). Genel nüfus sayımı-1935 (yayın no:75, cilt.60). Mehmet İhsan Basımevi.
- Uçarol, R. (2006). Siyasi tarih 1789-2001 (6. baskı). Der Yayınları.
- Üstel, F. (1999). Yurttaşlık ve demokrasi. Dost Kitabevi.
- Vahapoğlu, M. H. (1996). Yönetim ve azınlıklara bakış açısından Osmanlı Devleti. Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, cilt 8/22, 41-51.
- Yeşilyurt, Y. (2020). Türkiye’de ulus devlet perspektifinde azınlıklar. H. Ulukan (Ed.), Research in Education and Social Sciences (ss. 244-260).